

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ

Генерал-хорунжий Генерального штабу

СУСПІЛЬСТВО Й ВІЙСЬКО

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924

ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ

Генерал-хорунжий Генерального штабу

СУСПІЛЬСТВО Й ВІЙСЬКО

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924

ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

Друковано в друкарні К. І. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІГУ.

I.

ЗАГАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ.

1. Задання розвідки.

Ті часи, що ми тепер переживаємо, часи великих соціально-національних рухів, які почалися зі світовою війною, та не скінчилися ще, примушують кожного військового дослідника, що глибоко думає, зупинитися над питанням: яких моральних психольогічних спонук мусить уживати держава, щоб міцно утримати під збрюю населення своєї країни, і тим забезпечити свою армію від раптового розкладу й нездатності вести війну.

Подивимось, як стихійно закінчилася світова війна.

Хиба ж збрюю переможено Росію? Ні, її величезна міцна армія, яка в мент революції 1917. р. була забезпечена всіма засобами для далішого ведення боротьби, розклавася й покинула фронт. Розклавася та армія, що витримала, майже без набоїв, усі муки 1915. р., розклавася тоді, коли в неї було все й коли вона мусіла боронити не старий царський режим, а свою нову вільну батьківщину. Покинули фронт не тільки вояки, але, й чи не передусім, ті старші начальники, що передтим виявляли перед світом на подив велику витрівалість.

Гаразд. Скажуть, що це був наслідок того, що Росія не була монолітом, і що це була країна з браком екзекутиви на місцях, але ж 1914. р. та до 1916. ця країна спромоглася провести мобілізацію великого процента її населення й не мала значної дезерції.

Якщо ми скажемо, що Росія була вийнятком, то чому Німеччина в 1918. р., після непереможного свого наступу на французькому фронті,

після повної ліквідації східного фронту й небезпеки голоду, маючи зброю не гіршу від своїх ворогів, а становище країще піж 1916. р., — чому вона стихійно втратила свою армію, яка розклавася й покинула фронт, не починаючи, навіть як російська, горожанської війни? Не вистрілювали Німці масами своїх старшин, але — армія загинула.

Далі ми маємо приклад у грецькій армії, яка в 1921—22. р. р. стихійно розклавася, не зважаючи на країще, ніж у її ворога, Туреччини, боєве забезпечення.

Нарешті, ми маємо за приклад теперішній стан Європи, коли сміливо можна сказати, що ні одна майже армія не зможе без великого ризика вести війну, коли лише конференції та демонстративний брязкіт зброї є міродайними чинниками й бере гору маленька Литва, що виглядає так, наче б вона справді хотіла воювати.

Крім цих явищ розкладу та загину цілих армій зорганізованих держав, ми маємо приклади часових паралічів національних армій, як наприклад, стихійний відворіт польської армії 1920. р., яка відступала перед значно гірше зорганізованим ворогом.

І, крім того, ще маємо приклади невитрівалості, нашвидку організованих і мобілізованих армій, як наприклад, армії Денікіна чи Врангеля, які хутко залишилися без своїх змобілізованих, і, нарешті, маємо власний нещасливий досвід останньої визвольної боротьби, коли, після дуже успішних мобілізацій, під збросю раптом залишилися тільки старі випробувані бійці, а решта розбігалася, проклинаючи й нас, і того ворога, проти якого вони не хотіли битися.

Поруч із цими негативними явищами військової невитрівалості, ми маємо близькі протилежні приклади, коли в часах загальної руйни, як міцна скеля, стоїть галицька українська армія, яку лише підступом, та ще при щирій співучасти „своїх“, роззброєно й розігнано при допомозі інтернації, армія, яка тримається міцно, не зважаючи на зміни орієнтації від чорносотенної до ультрачервоної. Далі — міцна й могутня армія Кемала, що дала чудовий приклад мандрівки через цілу Азію, як ті десять тисяч Греків Ксенофонта; армія чеська. Ми бачимо високо геройчні риси в невдалій боротьбі угорської червоні армії, яку, не зважаючи

на комунізм, що панував тоді в Угорщині, переможено збросю та яка не розклалася.

Одея явища сучасної доби, що примушують багато й багато думати над тими способами притягання населення до війська та утримання його під збросю, способами, які існують тепер, та пошукати або нових шляхів, або корективів до старого, корективів, що забезпечили б існування серед усіх умов міцної армії.

Хто зуміє на терені певної національності знайти відгадку на це питання, матиме таку армію, що забезпечить од здіснення пророкування фон дер Гольца, який у своєму „Озброєному народі“ каже: „Прийде час, коли новий Олександер Македонський, утіливши у сучасну людину, зі жменею міцно злотованих, добре вихованих і вивчених вояків, пожене перед собою юрби міщан, котрі не бажають битися й нездатні носити зброю.“

Отже, не претендуючи на розвязання такої важкої та складної проблеми, ми цею спробою ставимо собі за мету — шукання вищезгаданих шляхів у скарбах численних віків історії людства й його збройної боротьби, зокрема історії збройної боротьби нашого народу, майбутнім провідникам якого і присвячується цей твір.

Вважаємо, що як поталанить знайти хоч кінчик тої Аріядниної нитки, що зможе бодай указати провідний шлях, то її це буде гаразд. Не шукайте ж рецепти тут на те, як будувати нам, народові українському, нашу армію, а підемо разом за синім птахом цього майбутнього непереможного війська.

Армія кожного суспільства, кожного того чи іншого державного об'єднання людей, твориться в тісному звязку з умовами соціальними й побутовими його життя, й то не тільки сучасного, але й того, що було в цілій його історії.

Цілком інакшими шляхами будовано армії Риму чи Греції, цілком самостійно будував свою збройну силу Схід, але в цілому світі можна було бачити загальну еволюцію в цій справі. Отже дослідивши цю еволюцію в ріжніх народів світа, ми подивимось, як проходила вона в нашого народу, та зробимо відповідні висновки.

2. Військовий обов'язок у елементарних людських угруповань.

В первісних часах життя кожної майже нації, вона, йдучи за інстинктом громадськості, влаштовувала свій побут спільно, в певних групах, споріднених між собою кров'ю.

Спільно боролися люди в кожному з цих угруповань за своє існування зі страшною для них природою, разом виходили й на лови й на близьку до цих ловів виправу — війну з сусідніми угрупованнями, що перешка-джали їм тим чи іншим у їх життю.

Кожний муж, спів-громадянин такої громади, був рівночасно й обов'язаним до військової служби, мусів зі збросю боронити інтереси всієї громади. Ніщо не звільняло від цього обов'язку. Вождом був найдосвідо-міщий і найвоєвничіший, а наймужніші та найсильніші індивідууми громади ставали провідниками окремих гуртків вояків, стаючи й діючи в перших рядах їх. Розвиваючи далі льогічно конечність обов'язкової участі всіх у захисті інтересів громади, в деяких варварських народів, наприклад, недавніми часами в американських дикунів, ба навіть у класичних народів, як ось у Спарти, позбавляли життя тих індивідуумів, що були нездатні до військового обов'язку.

Військо, складене на такому принципі, не могло, природно, охоплювати великої кількости людей, бо цілком виключало можливість розподілу між ними обов'язків супроти громади, себто, й саму можливість творити великі державні угруповання.

Великі варварські скupчення, що трусили цілою Європою в старовинні часи, були лише рухомими спілками первісних громад, що об'єднувались, шукуючи здобичі, а не державами. Такі скupчення формувалися з декількох громад, що їх провідники визнавали спільногоВождя в ім'я якихнебудь спільних інтересів. Ці скupчення були міцні лише до часу, доки не осягнено спільну мету, або доти, доки їм очевидна і зрозуміла була спільність їх інтересів. Коли ж цього не було, то скupчення розкладалися на окремі свої частини, та кожна з них вже починала думати про себе. Наслідком такої психольогії варварів, класичний Рим, із невеличкими порівнюючи силами, але зорганізованими на інших прин-

ципах, підбив воєвничих Галлів, що боролися не як держава, а громадами; кожна з них виявляла великий героїзм, але ніяких державних інтересів поза своїми межами не мала.

Таким робом, із досвіду первісного життя націй виходить:

а) військовий обов'язок у первісних людських угрупованнях був особистим обов'язком кожного мужа в громаді;

б) лише несення цього обов'язку давало всі права, скажемо, громадянства кожному мужеві, а інколи було передумовою самого його права на життя, а тому людину ціпко тримано під зброєю;

в) такий принцип військового обов'язку забезпечував велику спільність війську, але лише в межах одної громади; начальники в такому війську, висовувані на свої посади, лише через набутий ними у громаді авторитет, були надійними провідниками громади й захисниками її інтересів; такий порядок давав змогу закликати під зброю максимум боєвих сил громади, але виключав можливість поділу несення обов'язків супроти держави, дебто, творення самої держави, а то й численних військових об'єднань.

От який був і є первісний військовий обов'язок, який, як побачимо далі, атавістично впливав і на наші збройні сили в часах революційних.

3. Військовий обов'язок у кастових державах.

З часом, ті людські громади, що йшли шляхом розвою, почали перетворюватися в держави, які поставили вже рішучою вимогою для свого існування поділ обов'язків поміж своїми громадянами. Вже неможливо було припиняти на час війни ціле нормальне життя держави й виходити на війну всім здатним до зброї; хтось мусів лишатися, щоб далі робити продуктивну працю, потрібну і для самої війни, що тоді набірала вже характеру політично-соціального явища, мала великі цілі й потрібувала значного часу та засобів для їхсягнення.

Шукаючи шляхів для здійснення розподілу обов'язків, у стародавніх державах, переважно на сході, почали для повнення кожного обов'язку, призначати певну кількість родин, для яких цей обов'язок був спадщиною.

Так, одна низка родин була обов'язана сповнювати релігійні потреби, друга — воювати й боронити державу, третя — робити на ріллі, четверта в обрібному промислі. Такий поділ дотримувано так докладно, що не дозволяли на сплюби між представниками родин, що повнили неоднакові обов'язки.

Низка родин, що сповняли той самий обов'язок, називалася кастою.

В льотичному розвитку принцип каствості призвів до утворення спадщини щодо посад начальників і царів.

Такий лад мав деякі позитивні риси, але більше було негативних.

Позитивне було ось що: стисло дотриманий поділ обов'язків перед державою, високі кваліфікації в усіх галузях, а власне, в галузі військовій, бо до своїх обов'язків готовилися змалку — плекали свій фах.

Негативне було те, що народ, при каствому ладі, не був однолітій, а поділявся властиво на стілько народів, скілько в ньому було касти, бо інтереси їх, часто цілком протилежні, робили між ними прірву; на війну виходили лише мужі з касти вояків і до воєнних лав не можна було притягати контингенту інших касти, що зменшувало напруження націй на час війни; наслідками війни мало були зацікавлені ті касти, з праці яких утримувалася держава, бо їм було байдуже власне, хто саме користуватиметься з їх праці, старі можновладці чи нові.

Багато негативного було в цьому укладі, але деякі риси його дотрималися до наших часів, і їх плекали деякі касти, щоб добитися чогось для себе, та й досі ще тяжать вони над суспільністю, як побачимо це далі.

4. Військовий обов'язок у деспотичних державах старовини.

Деякі, головно, ті ж східні держави творились так, що одна якась найміцніща та найбільш імперіалістична громада чи плем'я силоміць підбивала собі інші племена менш зорганізовані, стримувала їх силою зброї, влаштовуючи по чужих землях свою адміністрацію. Здебільшого такими державами правили наслідні царі пануючого племени, і щоб удержати під собою підбиті народи, це плем'я давало в руки необмежену, майже божку владу, щоб сугестією цієї влади впливати на підвладних і робити психольогічно неможливою їх протиакцію.

В війні такі держави не могли обмежуватися закликом під зброю лише пануючої нації, а мусіли брати й поневолених. Державний апарат в тих стародавніх часах не був такий доскональний, щоб привподобити поневолених, племенні ріжниці були значні, а комунікаційні засоби не сильні, тим то й не було змоги вихати чужородні контингенти в лави пануючої нації, ото ж вони і з'являлися на війну як самостійні віddіли під кермою своїх вождів. Надзвичайно ріжноманітний був склад таких армій, що трималися купи тільки зостраху перед пануючою нацією та її богом—царем.

Кожна нація, що складала таку армію, мала ріжні підстави для виконання військового обов'язку.

Пануюча нація, зацікавлена в підбою інших, уважала військову службу головним державним обов'язком і прямувала до того, щоб дати до неї як-найбільше людей, але всі вони сповняли службу в тих добірних одділах, які мали за мету охорону високої особи носія влади й підганяти до бою поневолених. Дуже часто в таких одділах було чимало й чужородних наймитів, але про таке військо скажемо далі.

Представників пануючої нації тримав під збросю їх власний інтерес: зиск од поневолених, і тому, коли цей їх зиск за ними забезпечувано, вони легко переходили на службу іншому чужородному цареві.

Поневолені нації ставили свої контингенти до війська під примусом, і тому їх представники йшли або з призначення, або добровольцями зпоміж тих, яких приваблювала надія на здобич.

Інтереси кожної складової частини такої армії часто були цілком протилежні; тому цілком зрозуміло, що такі війська при зустрічі з ворогом, страшнішим, аніж цар, легко розкладалися, кидали боротьбу, а інколи переходили до ворога.

Такий військовий лад безперечно забезпечував пануючій нації велику скількість збройних сил, але цілком виключував міцність цих мас, по завлених духової єдності.

5. Військовий обов'язок у народів класичної старовини.

В попередніх розділах ми коротенько розглянули військовий обов'язок у тих державах, де рівень почуття громадськості був низький.

Тепер починаємо досліджувати військовий впоряд у тих народів, які дали підвалини громадському праву для нашого сучасного життя. Такими народами були старі Греки та Римляни.

У кожного з цих народів цілком інші були засади громадських обов'язків. Навіть у народа грецького, який у старовині мав невелику лише територію, різко відріжнялися три культури права: на Пелопонеському півострові, де заснувалася держава спартанська, в середній Греції, де повстала атенська держава, і в північних горах, де були Теби та Македонія.

Спarta розрослась наслідком підбою дорійським плем'ям попередніх тубольців; тому в ній подибуємо всі риси, що характеризують несення військової служби в народа-переможця.

Всі, всі без винятку Спартанці, так, як колись у первісних угрупованнях, були вояками. Кожного громадянина цінують лише як військового. Дітей, які видаються нездатними до військового обов'язку, вбивають; навіть жінки мусять підготуватись до того, щоб родити здатних до бою. Народ поділяється на роди, — кожний рід є боєва одиниця, що живе спільним військовим життям до дрібниць, навіть єсть із одного казана. Змалку кожний уже готується до бою, навіть мова скороченими реченнями („ляконізм“) приладнана до вимог війни.

Коротко кажучи, ввесь пануючий дорійський народ Спарти — військо, ввесь край — казарма.

Військова сила такого народу як-найбільша, військо ніби-то монолітна брила, але цементують цю брилу не так високі почуття громадського обов'язку, як механічно прищеплена вихованням, майже дресурою — військовість. Передумовою для існування такої сили з'являється — утримання її з боку підбитих; появляється каста рабів. І дійсно, у Спарті поруч із вояком-Дорійцем існують перійки — підбиті нації та гельоти — безправні раби.

Перших теж притягають до несення військового обов'язку, але тільки як допомогові, легко озброєні відділи. Перійків приваблюють під зброю можливістю здобути права мофака — правного громадянина й далекою можливістю стати в лави „мора“ — роду Dorійців, що дає право ввійти

в загальну військову організацію Спарти, в її казармовий устрій. Можливість не дуже то й приваблива.

Гельотам же лишається лише право жити і працювати як худобі.

Природно, що армія, що збудована на силі пануючої кляси, що тримається працею підвладних, бувас сильна тільки під умовою повного поневолення останніх і несе з собою глибокий упадок культури.

Зовсім інакше будувався військовий лад у близького до Спарти віддаленням, але далекого формою побуту народу Атенського. Комерційний і меркантильний народ цей у підвалину несення військового обов'язку поклав заможність громадянина.

Всі вільні громадяни Атен поділялись на ряд кляс, залежно від заможності. Всі вони були зобов'язані особисто до військової служби, але рівночасно найзаможніші, крім того, були зобов'язувані до будівлі кораблів, воєнних машин, тощо, другі щодо заможності мусили лише самі виходити до війська, але в повному озброєнню, й тому в перших рядах ставити чоло ворогові. Чим біdnіший був громадянин, тим слабше було його озброєння й тим менше брав він активної участі в боях.

Атени теж мали рабів, але від них не вимагали служби в боєвих частинах, а лише в обозах і запіллі.

Таким робом, в успіху війни був зацікавлений кожний вільний громадянин Атен і тим більше, чим більшій його добробут.

Крім того, кожний громадянин, набуваючи майно і збільшуочи свій добробут, тим самим механічно збільшував і свої обов'язки супроти держави.

Природно, що військо, збудоване на такому принципі, було витрівалише, ніж військо Спарти, де примушували йти до бою кастві інстинкти, а не особисті інтереси, але меркантильна підвалаина будови армії — капітал — хутко утворив у вищих клясах населення бажання ухилятися від самої служби, ставити замісць себе найманця й ризикувати, таким чином, на війні лише грошима, а не життям.

Командування в такій армії було або в руках багатіших, або демагогів, які приобіцювали від війни всякі блага.

Нарешті, цілком своєрідно був упорядкований військовий обов'язок у Македонян.

Нарід цей, який нарешті став паном цілої Греції, який під кермою Олександра Великого завоював майже цілий тогочасний культурний світ, збудував своє військо на підвалинах обов'язку, що виходив із права володіння землею. Хто хотів вільно ходити коло ріллі, мусів бути обов'язаний до військової служби під час війни, при чому в залежності від кількості землі, яку посідав, служив чи в важкій піхоті, чи в кінноті.

Але всі обов'язані були до служби лише під час війни, отже македонські царі, щоб мати добре вишколену армію з прикметами регулярної, утворили невеличкі постійні війська, які поповнювано зі складу дрібних земельних власників від громади по одному з певної кількости землі. Ці вояки вже діставали платню й утримання від держави, вчилися під час спокою й були тими добірними відділами, що вирішували бої. Крім того, в македонському війську була невелика частина, яка складалася з тих, що йшли добровільно, не для більшої плати, а лише з патріотизму та замилування до воєнного ремесла.

Нема чого й казати, що така армія була дуже міцна, як сила, що боронить свої граници, але цікаво дослідити, що саме спонукувало цю армію кидатися на шлях захланності.

Природно, що війна для хазяїна, що мусить кидати своє господарство й іти на непродуктивну акцію, — біда, але македонський хазяїн із тих часів користувався працею невольників і дома мав забезпечений робітний апарат, від війни ж сподівався здобичі, що давала йому спромогу збільшити кількість своєї землі й, таким робом, перейти довищої кляси. Крім того, при успішній війні плата в війську так сильно збільшувалася, що вояк забував уже про свій хліборобський зарібок і ставав найманцем зо всіма його прикметами.

Другим осередком культурного життя класичних часів був Рим — зразок для народів Європи. Він збудував своє військо на підвалинах, які мали кращі риси всіх народів Греції.

Як правило, в Римі, в ті часи, коли він панував у світі, хто хотів мати громадянські права, мусів бути військовий і, навпаки, хто був на по-рахунку в війську, той мав права громадянства, а головне — право користуватись землею, що належала державі, а що її вона діставала й через

підбій інших народів. Але як Македонія, що мала подібний військово-громадянський устрій, не вчила всіх своїх громадян військової штуки, Рим і Спарта вчили всіх і, щоб здобути право громадянства, молода людина мусіла скласти іспит на військову вмілість, себто, на вмілість захищати державу. Як Атени, й Рим поділяв всіх обов'язаних до війська громадян на кляси, що мусіли нести службу в тому чи іншому роді зброї, але озброєння кожного вояка держава брала на себе. Крім того, держава ув особі її виборної влади давала кожному воякові змогу нести службу в найбільш озброєних відділах тріаріїв — ветеранів, досвідних бійців, куди входили громадяни без ріжниці кляс і стану, лише відповідно до своєї військової здатності.

Крім того, військовий лад Риму відріжнявся тим, що Рим завжди тримав під зброєю декілька військових oddілів, у яких по черзі служили громадяни, вивчаючись воєнної штуки.

З таким упорядкованням Рим мав армію, в котрій кожний вояк був запікальений у висліді війни, де кожний громадянин зброяє доконував того, що вирішував чи на своїх радах, чи через своїх повновласних представників, в управі держави. В такій армії більшість людей була сильна, зі здоровими нервами, всі вони знали військові справи й мали змогу через військосягнути добробуту і визначне становище, крім того, Рим мав невеличкі відділи добірних ветеранів — зразкових людей у військовій справі — непереможних у боях.

Командні посади в армії Рим давав досвідним у війні, без клясової ріжниці, себто, й командний склад був як-найближчий до свого народу, бо виходив із нього.

Коли Римові доводилося вести великі війни, що вимагали участі не тільки римських озброєних сил, а й військ підбитих народів, то за участь у війні народи цих чужородних військ, так званих союзників, діставали ту чи іншу частину прав корінних римських громадян і через те для них не був байдужий вислід війни.

Але з часом той римський громадянин-вояка, який збагачувався особисто війною, що раз більш та більш починав дивитися на війну не як на важливий обов'язок перед батьківщиною, а як на прибуткову операцію;

він що раз більш і більш одривався від ґрунту, від громадськості, а ріжні честилюбці, які прямували до необмеженого панування в Римі, потурали нехоті забагатілих громадян Риму до війни, проводили законами що раз нові полегкости, ганебні полегкости для свідомого свого обов'язку громадянина, полегкости цілковитого звільнення від війська. Громадянам лишалося тільки право балакати, а потім і цього права їх позбавили, затуливши рота озброеною рукою найманого військового розвищаки, який замінив громадянина зі зброею.

Внаслідок цього Рим упав, а ті народи, що прийшли на його місце, застали вже не зразкову систему, а руїну. Лише згодом виздобули вони з під її румовища старі принципи могутнього демократичного Риму, що впав через свій імперіалізм, але зпочатку мусіли вони шукати знову шляхів до утворення війська й іти манівцями.

6. Військовий обов'язок у середньовіччі.

а) Ленна система. Середні віки перебрали в спадщині від Риму один із головних принципів будови армії, а саме, що земля обов'язує до військової служби, але провели його в життя покаліченим. Певній якісь людині держава, в особі монарха, давала в повне її необмежене володіння общар землі — лено, зі всім населенням на цьому общарі, а за це вимагала, щоб вона особисто ставала до війська на чолі певної кількості озброєних людей. Цей ленник, уже від себе, віддавав дрібніці землі тим, що приставали до його відділів. Таким робом, військовий обов'язок був обов'язком не громадянина, а особистою умовою окремих осіб, які до того ще, на основі цієї умови, панували над іншими людьми, котрі вже в умові не брали участі.

Грубою фізичною силою цей порядок утримувано над цілим народом, а умови між окремими особами поважано настілько, наскілько зверхник був сильніший од підлеглого. Славоля, безладдя і примус — от назви цієї системи, ворожої народнім масам, а через те її не твердої.

б) Наймова система. Бажання відкупитись грошима від тих небезпек, на які нараджується людина на війні, було в усіх народів у всіх

часах їх існування. Та ще й завжди знаходилися люди, що охоче йшли на це, чи за для здобичі, чи щоб забезпечити собі ліпше життя шляхом наймової військової служби.

Найманців бачили ми і в класичних часах, зокрема у східних напівварварських державах, бачили ми їх у Греції, і в Римі — в часах його упадку.

Але повним квітом зацвіла система найманих військ, і сполучені із нею розрухи, у середніх віках і от тим то до цієї епохи й односиться дослід наймової системи.

Шукаючи змоги підпорядкувати собі неслухняних феодалів, керманничі поодиноких країн почали збирати довкола себе воєнничих людей, виплачувати їм плату й давати право грабувати в війні.

Первісна форма цього наймання була така: якомунебудь „капітанові“, який відзначився вже вмілістю вести війну, власник держави надавав право наняти собі певну кількість людей, та домовлявся з ним, скілько нанятій ним відділ буде коштувати. Гроши виплачував керманич капітанові, а цей уже наймав людей. Натурально, що капітан прямував до того, щоб заощадити грошей на своєму відділі, і, маючи відділ особисто йому зобов'язаних людей, сам ставав теж ніби-то феодалом і вів війну так, щоб щадити життя своїх людей.

Отож за найбільшого розвою цієї системи бували війни, де все обмежувалось тільки маневрами, і де всі витрати за довгий час були в армії на 80—100 тисяч 1—2 людей убитих і 1—2 померлих од недуг, але рівночасно країну розграбовувано дощенту.

Уникаючи цих пагутливих явищ, керманничі держав почали вже тоді особисто, через своїх емісарів, наймати окремих вояків на службу, зв'язуючи їх умовами безпосередно з собою. Вони ж, наймаючи вояків, самі наставляли для них і начальників, теж особисто найманих ними.

Нічого казати, що це вже було краще, але найманий вояк стремів до того, щоб дістати від держави як-найбільше, а дати як-найменше, себто, як можна менш ризикувати життям, і мимоволі підпадав під уплив своїх безпосередніх начальників. Як же, не дай Боже, йому не заплачено в час грошей, то він зчиняв бунти, складав конфедерації, і сам брав од країни,

яку він ніби-то захищав, те, що йому належало, й те що й не належало. Такими в суті винародовленими бандами були всі наймані війська середньовіччя й ті близькі шкірі нашему народові „кварцяні“ польські війська XVI—XVII віків.

в) Поселені війська. Побиваючись за правильною армією, деякі держави, як от, н. пр., Польща, бралися до творення чогось подібного як кляса земельних власників Македонії, зобов'язаних до військової служби за свої земельні права. Повстала кляса шляхти (дворян, лицарів, бояр, то-що), які діставали землю за службу в війську.

Не джерелом права на всі громадські привілеї була ця військова служба, як за римських чи спартанських часів, а обов'язком за платню землею, обов'язком, якого хотіли позбутися, а як уже й сповнили його, то так, щоб було як-найлегше.

Формула цього обов'язку не була римська: вояк — квірит (списоносний) — синонім громадянина, а власник — підданий, обов'язаний до служби.

Не витримала й ця система, й людство знову пішло манівцями, шукаючи справжньої міцної армії.

7. Нові часи. Примусова служба.

а) Військовий набір. Зміцнившись, верховодна кляса в державі, в особі її головного власника-монарха, пригадала собі старий принцип, що громадянин обов'язаний до служби державі, але пригадала собі його без належного кінця — обов'язаний за всі права громадянства. І, не приваблюючи до війська правами, державна влада, спираючись на невеликий контингент найманців, що були на старшинських та підстаршинських посадах, почала ловити до війська тих своїх громадян, звичайно підданих, які на основі їх фізичних якостей до цієї служби підходили; натурально, упривілейовані кляси звільнювали від цього обов'язку, а міста відкуповувалися або виставляли наймані відділи.

Це полювання на фізично здатних, яке називалося „набором“, або вербуванком проваджено надзвичайно примітивно; людину, придатну до служби, хапали та вели до казарми, часто-густо, щоб не пручалась, підпоювали, чи в'язали. Завербованого вдягали в мундур, приводили, так

таки приводили, до присяги, де коли ставили тавро як худобі, вчили, муштували, й він уже на все життя ставав власністю держави, по рабському несучи військовий обов'язок, замісць тих щасливіших од нього, що не попали під цей обов'язок. Звичайно, тим гультяям, що добровільно йшли до війська, вступ туди не був заборонений, а навпаки полегшений.

Так будувалася наборова армія, яка не розбігалася тільки тому, що боялася своїх начальників та ще тих гультяїв, що добровільно йшли на службу, боялася більш, ніж ворога.

Така армія, в головній своїй масі, ненавиділа державу, якій служила, а народ ненавідів військову службу, й через те і свою, ніби-то, армію. Військо рефлективно віддячувало ненавистю народові, помагаючи пануванню небагатьох.

б) Некрутська система. Не гараад вийшло з системою набору, і тим то знов іншими манівцями пішли пануючі кляси, щоб сформувати надійну армію. Пішли манівцями, бо не хотіли давати прав тим, що боронили батьківщину, а лише навантажували на них обов'язки.

Вирішили, що не можна ловити людей, а що краще покласти на саме населення обов'язок давати до війська певну їх скількість, а щоб „тягли“ це бото, робочий люд, добре сповняв свої обов'язки, догляд за виконанням цього покладено на пануючі кляси, які за це діталі всі громадянські права, аж до володіння оцими тяглими.

Таким робом, одні сповняли обов'язки, а другі за це мали права. Багатим селянам, глітаям, і вільним купецьким станам давано право відкупитися грошима.

Такий порядок існував у Росії навіть за панування „великих“ імператорів: Петра, Катерини й Олександра I. Стогнучи, ув'язнені народи давали своїх кращих синів на ціле життя до війська, де ці останні з розщуками, під сугестією божої волі, не вміючи скинути ярма, творили чудеса „чудо-багатирів“ Суворова, quasi-чуда полтавської баталії, розбивши 15 на 1. Шведів і т. д.

Існував цей порядок у Росії поруч із набором і наймом, що тоді панували в цілій Європі, за винятком Швеції, яка творила військо більш менш на принципах македонських, і був безумовно кращий між гіршими.

8. Загальний військовий обов'язок.

Два останні століття принесли світові низку потрясень, що змінили ввесь лад життя народів.

Революційні вибухи народних мас, експльоатованих клясами, що наслідком історичних спадщинних прав, були упривілейовані, після низки перипетій, висунули на верхню життя нові експльоататорські кляси, що діяли на підвищинах їх спекулятивних властивостей.

У самому перебізі цієї боротьби народні маси знищили, як форму військового обов'язку, набір і рекрутацию, але ідеї цих систем у більшості держав у суті залишилися, зробивши лише невеличкі послаблення згідно з вимогами часу.

Людям, що щід час революційної боротьби прямували до вирівняння своїх громадянських прав і обов'язків, вирівняно лише обов'язки. Визнано, що всі рівно обов'язані до військової служби в державі, яка буде життя своїх, не громадян, а підданих, так, як хоче цього не головна маса населення, на яку лягає головний тягар військової служби, а лише так, як зручно це для тих, що панують. А не підеші сповнити своїх обов'язків перед такою державою-мачухою, то тебе поведе поліцай, тобто, набірник старого типу, а в казармі, як попав, учитиме тебе вірний найманий слуга існуючого ладу, що буде прищепляти назверхніми формами послух існуючому порядкові в ім'я законів і їх богів.

Чим же ріжниться цей обов'язок від наборово-некрутового щодо духа? Нічим.

Може ріжниться він формою? Може, справді ввесь народ стає під зброю, може, справді він увесь має зброю, чи хоч вивчений так добре нею володіти, так добре зорганізований, що, як схоче, здужас нав'язати свою волю тим, хто ним кермує, і тільки його добра воля на те, щоб ним так кермували?

Здається, ні. Ні одна держава, ніби-то з фінансових причин, у спокійний час не тримає стілько військових одиниць, щоб могли приняти і і вчити всіх здатних до зброї, й тому через постійний кадр проходять тільки деякі, що добре вже якийсь час училися й рівночасно військово виховувалися. Решта ж населення підучувалася настілько, щоб його

потім можна було використати як гарматне мясо під час війни. Та ще позбавлення доброго військового вишколу з'ясовувано населенню так, що це певне полегшення від обов'язків перед державою. Так воно було в Римі в часах занепаду.

Той, хто відбував службу в рядах під час миру, не мав жадних привілієвів за страчені роки свого життя, а тому й дивився на час військової служби, як на жертву молохові держави.

Щоб яскріявіше зазначити негативні риси цього ніби-то загального обов'язку, простежимо, як склався він у найяскріявішій державі пануючих — у Росії: некрутія брала некруті на ціле життя, далі „воспоследувала“ монарша полегкість, — на 25 років, потім на 15, далі на 5 і, нарешті, на 3; яка ж ріжниця, — тільки реченець змінився, та більше людей ішло через казарми.

Це та ж система, з якою зустріла більшість держав Європи світову військову 1914.—18. років, система, близькавки якої миготять ще й до цього часу.

Чи дивуватись, що розсипалися армії, так складені, коли збанкрутували та держава, яка їх примушувала бути армією? Чи не зрозуміло, що революція, яка потягала за собою знищення ладу, що забезпечував панування небагатьох, і разом із тим панування примусу з їх боку, руйнувала армію, збудовану на цьому примусі? Чи не зрозуміло, чому ріжні „мобілізації“, які оголосувано в ім'я примусу — старого бога вимерлих уже кляс і держав, не вдавалися, або вдавалися настільки, наскільки населення їх хотіло? Чи не зрозуміло, звідки з'явилися змобілізовані українські армії під Київом у 1918.—19. роках, і куди їх чому вони зникли? Чи не зрозуміло багато де чого іншого, і чи не наша правда в тому, що нині ні одна майже держава не має надійної армії?

9. *Mіліція.*

Залишилася ще одна система, про яку багато мріють ті, що домагаються панування мас, і якої в чистому її вигляді нині ще не можна здійснити.

Я маю на думці справжній загально-рівний військовий обов'язок давніх часів, обов'язок, що тепер утілюється в міліцію, де всі є однаково

обов'язані й фактично є на порахунку в війську, всі однаково, як колишні Римляни, вчаться, а вчать їх військові фахівці, наняті не державою, а громадами, лише через державний апарат найму.

Це національна гвардія французької революції „леве ен мас“ тих же часів і, нарешті, міліційний устрій Швейцарії.

Нічого казати, що це суто демократичний лад, який дає армію свідому свого обов'язку перед державою, армію, що забезпечує панування масам, але погано вивчену, таку, що її дуже легко розбити якомунебудь честилюбцеві з гуртком наймитів, як ось Цезар, що з 60 тисячами війська розбив 300 тисяч хоробрих Галлів під Алезією, Галлів, що саме були патріотичною міліцією.

Але прикладення міліційного принципу, а й добровільного, було почасти підвалиною того, що у світовій війні пропала та сторона, де не було духа міліційності, а виграла протилежна, де цей дух був (армії Америки й Англії).

10. Висновки.

Оце і всі способи, якими людство закликувано до зброї. Розглянемо ці скарби, щоб, досліджуючи далі відрубне життя нашого народу, знайти той фільософічний камінь, який зможе створити йому армію.

Ми бачимо, що всіма віками найміцнішою спонукою для відбування військової служби була свідомість того, що за її тягарі людина щось набуває й тим міцніша була ця спонука, щоб чесно ставитись до військового обов'язку, чим більш за службу давали громадянських прав, а не матеріального добробуту, що осягнення лише матеріальних благ розкладає армію й робить її чужкою для населення.

Армії тим міцніші, чим ширші верстви населення до них втягнуті, і та держава, народ якої, в головних його масах, безпосередно зацікавлений ув успіху війни, зможе з більшою витривалістю вести ту війну.

Примус із боку якогось державного ладу, чи пануючого народу, чи пак кляс, — може скласти навіть міцну, на певний час, армію, але вона завжди буде під загрозою повної руїни, коли сила примусу впаде.

Справжні всенародні міліційні армії майже завжди слабі вишколом і тому вимагають багато народніх жертв під час війни, не забезпечуючи успіху.

Розглянувши багато систем, спробуємо прикласти країні їх риси до українського народу, але тільки ті, які можливо йому прищепити, а для з'ясування цього підемо за світлом досліду в нашу українську військову старовину.

*

II.

ЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

1. Вступ.

Після коротенького переглядутісі еволюції в порядку відбування військового обов'язку, яку перейшло людство в головних його пануючих націях, перейдемо до розгляду еволюції на своєму історичному шляху, що її перейшов український народ.

Але зараз же, на самому початку, військовий дослідувач наскакує на велику силу перешкод. Такі великі джерела для цієї справи всіх народів, а такі малі в нашого. Так багато людей виучувало порядок одбування військового обов'язку, навіть у таких далеких од сучасності народів як, н. пр., Єгипетяни, й ніхто майже не поцікавився розібрати, як розвязував це питання народ, який на своїх примітивних чайках у IX. та X. віках вів боротьбу з візантійською державою і суходолом ходив у великі походи, по Кавказ і Дунай; який у XV. та XVI. століттях, знаходячись у головній своїй масі під чужим пануванням, зумів зорганізувати своєрідні, могутні сили, що, теж на примітивних байдаках морем, і на конях та пішкі в широких степах, примушували тремтіти велику тоді і цілому світові страшну Туреччину, що раз поновлюючи доріжку до воріт колишньої Візантії — Стамбулу; який героїчним вибухом поновив на початку XVII. століття свою державу, раптом, за 3 місяці створивши велику армію; який, знову поневолений і нищений морально й фізично протягом трьох віків чужого панування, зумів заховати, хоч у

частині своїй ,стару організацію свою, кров'ю Кубанців уписував численні сторінки слави в чужу московську золоту книгу, кров'ю своїх країціх синів у чужих рядах червонив простори Європи і в цілому світі підносив славу „руссаково салдата“, в рядах московських або австрійських славу „маладца-хахла“, чи „тапфер рутена“, зразкового підстаршини й вояка. Нарешті, після трьох віків неволі цей народ спалахнув у пожежі східної революції полум'ям своїх героїв-борців 1917.—20. р. р.: герой Крут, Київа, зімового походу й галицьких мучеників. Але ще більша біда, ніж брак джерел — це спроби наших сусідів загарбати собі спадщину нашого народу, натягнути кафтан або контуш, на білу мережану сорочку нашого вояка й посадити на його зачервонений щит неіснуючу у природі птицю.

Ці спроби дорешти нівечать справжнє обличчя військової історії, щоб довести, що вона споріднена з іншою цілком чужою й навіть ворожою самому народньому духові організацію.

Дарма, ті дрібні перлинки нашого старого війська, те сяйво його народньої організації, яке спалахнує ввесь час на тернистому шляху українського народу, непогасле і непогасне віками, буде нам зіркою в наших шуканнях правди про нас і ми, світичем наукового досвіду, підемо сміло в темряву минулого, викличемо сиві тіні старихвойовників наших, що без блискучих панцирів і вихлястого п'я, а лише в сяйві духа покажуть нам правдиві шляхи до української сили. Тільки шукати цих шляхів доводиться, не лише відшукуючи звістки про військову організацію нашого народу в тогочасних документах, які дуже часто неправдиві, навіть навмисне перекручені, а досліджуючи твори чужих авторів, де ті автори торкаються нашого минулого, порівнюючи їх і розшифровуючи, освітлювати з військового боку малюнки побуту, й нашого народу, й сусідів, де вказано, як і чим він одріжняється від нашого.

Виучуючи таким робом історію нашої військової сили, ми мусимо поділити це вивчення на певні періоди відповідно до періодів кристалізації української державності та її занепаду, а саме: 1. часи від появи на історичному обрію українського народу до створення київсько-руської й галицько-руської держави, 2. часи розвою української державності, 3. поневолене існування під Польщею й Литвою до початків козаччини,

4. період козаччини, чи то гетьманський, 5. період московської зверхності над Україною, 6. часи московської неволі й 7. останні часи.

В цих усіх періодах на творення українського життя, чи то військової сили впливала психіка нашого народу, що творилася довгі віки його існування наслідком географічного положення нашої землі, а воно мало таку силу, що поминути його неможливо. Вічний сусід нашого народу, а згодом і його суворий батько, це широкий степ, що, як битий шлях, іде від Азійських просторів аж до меж центральної Європи. Цим шляхом сунув Схід на Захід і Захід на Схід, ним ішли й кочеві, дики орди й німецькі збройні сили недавно; на ньому кипіла боротьба Татар і Турків з Москвою й Польщею, по ньому пройшла й буря горожанської війни в останніх часах.

Отже ця „біда Чайки-Небоги, що вивела діток при битій дорозі“, примушувала й надалі примушуватиме наш народ увесь час бути на боєвій поготові й уважно ставитись до військового обов’язку, надаючи йому як-найдоцільніші форми.

Той же степ вимагав, щоб у вкраїнському війську не було жадних умовностей, жадних штучностей, а щоб лише боєві вимоги брали в ньому гору. Він же рішуче вимагав, щоб у нашему народі не було щодо військового обов’язку людей білої й чорної кости, щоб усі сповняли його рівно, і жорстоко карав і карає наш сивий степ нас за всяку помилку і спробу прищепити до його коханої дитини, нашого народа, чужу військову систему.

Яких гостей посылав нам степ, можна бачити з опису грецьких істориків із II. віку Скитської орди, що панувала тоді над степом, що була під кермою деспота-царя, який карав на горло, кого хотів, де громадянином міг бути тільки той, що вбив хоч одного ворога чи чужинця і приніс його відтяту голову вождові, де той, що вбив першого ворога, пив його теплу кров і де взагалі було більше прикмет диких звірів, аніж людей. Здавалось би, що, під впливом таких сусідів, у дикунські форми, зокрема щодо війська, мусіло б було втілитися старовинне життя нашого народу; але, як побачимо далі, цим тільки гартувався його могутній дух, його своєрідний устрій і нам нема чого вважати родичами отих Скитів, — річ, яку так охоче роблять Москалі.

2. Перша поява українського народу на обрію писаної історії.

а) Анти. Перші звістки про народ, що заселює лісові простори здовж Дніпра і з них робить виходи в степ і добігає до грецьких осель, відносяться до IV. століття. Цей народ у IV. і V. століттях за свідоцтвом грецьких учених різко відріжнається від його сусідів тим, що живе демократично, порядкується громадою або через виборних людей. Цей народ Греки звали Антами й цею назвою відокремлювали його від інших народів, яких звали загально Слав'янами; те ж саме бачимо в VI. столітті в західних істориків.

Ідучи за розвідками й висновками проф. М. Грушевського в т. I. „Історії України-Руси“, ми не маємо ніякої підстави не вважати цих Антів за наших предків, бо в громадському устрою Антів помічаються всі риси, що були й у наших уже цілком певних предків — Полян-Руси.

Шукаючи за тим, як сповняли свій військовий обов'язок наші далекі предки Анти, ми зі всіх свідоцтв сучасних їм істориків і з документів можемо вивести, що кожний дорослий Ант був рівночасно й вояком, що ніколи майже Анти не творили великих армій, а лучилися в дрібні порівнюючи самостійні об'єднання, з одинокою метою — знищити спільногоР ворога. На чолі кожного такого збройного відділу стояв муж поважного віку, досвідний у війні. Отже ми бачимо перед собою спільну для всіх первісних народів схему військового обов'язку, що є рівночасно перводжерелом усякого іншого громадського права; бачимо впорядкування війська за родами — фаміліями громадян, але рівночасно бачимо велику ріжницю від інших народів: це брак у наших предків бажання діяти масою, натовпом, але ж високу індивідуальність кожного гуртка, бачимо брак славетного „калектівнаво рила“, а за те високу особистість.

2. Полянне-Русь. Від VI. до VIII. століття по Р. Х. відомості про побут та порядок у наших предків дуже уривчасті та неясні, але з них все ж можливо собі в'явити, що за ці віки степові мандрівні народи, а саме нові орди Половців та Печенігів низкою ударів примусили наших предків, яких пізніший літопис називає Полянами, нетільки відступити в долину Дніпра й зі степу на постійне мешкання в безпечніші ліси, що були над устям р. р. Десни та Прип'яті, але ж і примусили їх перевести в себе-

доскональнішу військову організацію. Отже в VIII., IX. і на початку X. в. в. ми бачимо, що військова служба, як і раніш, є головним обов'язком кожного мужчини, й повноправність його визначає той мент, коли він стає здатним носити зброю — стає вояком, але вже на початку VIII. в. з'являється розподіл обов'язків у межах громади. Вже не всі мусять виходити відразу на війну, а лише певна частина, яка може крок за кроком збільшуватись аж до загального рушення.

Щоб дійти до такого розподілу громада ділилася на десятки, але не поодиноких мужів, а родів, що з них кожний обов'язаний ставити до війська одного чи декількох вояків, у залежності від кількості повноправних мужів у роді. В десятку порядкує один виборний із поміж голів родів, що так і зветься десятником і веде порахунок здатних носити зброю і так само веде в бій вояків підпорядкованих йому родів. Таке значіння і внутрішній порядок десятка тих часів випливає з того, що на деякі походи, як ось похід на Половців Ігоря XII. в., оспіваний у відомому „Слові“, виходять не всі без вийнятку, але ж у всіх без вийнятку родах „тугою росте“ неуспіх цього походу, бо ж у кожній родині хтось загинув. Бачимо теж, що користі з великого походу на Візантію Олега (X. в.) витягали цілі родини, дарма, що не всі здатні в тих родинах до зброї виходили. Те ж можна витягти з реєстрів найманіх візантійських військ із тих часів, де найманців із Руси подеколи заміняють, брата за брата чи представника того ж роду за другого за тих, що йдуть додому, при чому представники тих самих руських родів майже завжди служать в тих самих дрібних військових об'єднаннях.

Десятами десятками кермував сотник, обов'язок якого, з певністю можна сказати, було контролювати підпорядкованих йому десяцьких, крім того, під час війни сотник був отаманом тих збройних мужів, що виходили до рядів у складі десятків. Треба зазначити, що в сотні не мусіло бути сто людей, а ріжна кількість, у залежності від сили десятків і напруженості, мовляв, мобілізації родин, щебто, кількості здатних носити зброю, яких із кожної родини покликано до війська.

Вищим об'єднанням цього громадсько-військового впоряду наших предків на прикінці IX. й початку X. в. в. була тисяча, на чолі якої стояв

тисяцький, найбільший військовий і адміністративний достойник народу. Досліджуючи справу уряду тисяцького, проф. Грушевський у т. І. „Історії“ стр. 391—94 вказує, що таких урядовців було між меншими племенами і на князівствах один-два, а в київському три-чотири, при чому зазначує й міста, де кожний із них був.

Цілком зрозуміло, що при тодішній кількості населення, яке займало нашу тодішню територію, не могло бути багато мужів, які держали б тисячу родин під своєю кермою.

Тисяча — це був найвищий уряд, де сполучалися обов'язки й адміністративно-громадянські, й військові. Далі, вони поділялися: вище горожанське кермування в VIII. і IX. віках у наших предків спочиває звичайно в руках ради ліпших людей — мужів довірря, ради, про яку літопис наш каже, що вона „держить землю“, а військове переходить на керманича з поміж тих, що найбільш відзначилися військовими здібностями; на ці посади можна було закликати і сторонніх людей. Вони звалися воєводами, чи князями.

В перших часах устатковання такої організації, князь чи воєвода мав лише дорадчий голос у раді ліпших мужів, так зате необмежені права в військових справах.

У надзвичайних випадках скликувано віче, на яке в ті часи з'являлися не всі горожани, а тільки голови певних родів, а, може, у справах не дуже важливих — десятники. Що це було так, видко, н. пр., з того, що віче 1148. року в Київі, вирішаючи справу походу на сіверських, тобто, московського типу, князів, постановляє, що всі учасники віча йдуть сами, а також перебирають обов'язок вирушити „з дітьми“. Віче часів Святослава на початку X. віку, очевидчаки, скликане з десятників, бере на себе обов'язок верховодити над тими, кого держать, цебто, над підпорядкованими.

Таким робом, після первісної доби Ангів, військовий впоряд нашого народу має такий вигляд: нижча боєва одиниця — десяток, з десяти родів, які об'єднуються по десять у сотню і по десять сотень родів у тисячу. Тисячі творять армію, підпорядковану воєводі або князеві, який є виконавцем волі ради ліпших людей — мужів довірря, що знову спираються на раду десятників і голів родів.

Всі громадяни, щоб бути повноправними, мусять уміти володіти зброяєю і в разі потреби ставати до війська. Кількість війська може доходити від як-найменшої, по одному мужеві від родини, до максимальної — всі здатні до зброї, при чому тягар служби лягає на роди рівно, рахуючися з силою цих родів.

Громадою кермують виборні мужі довірря, які становлять колектив, але військове кермування збудоване все на персональному принципі і у своїй вищій інстанції не відокремлене від цивільного, але в нього входить і йому підпорядковане. В важливіших питаннях рада мужів довірря спирається на віче, де громадяни вирішують ті справи, які мусять розв'язувати свою силою і кров'ю.

Який простий гармонійний порядок! Який доречний для тих нескладних, але грізних умов життя!

Ми бачимо, що ані Спарті, ані Атени, ані Македонія, ані самий Рим за їх розцвіту не осягнули такої нескладної і рівночасно такої доцільної ж схеми військового порядку. В їх схемах були впливи соціальних клясових відносин, їх військо не було поза політикою, їх схеми побудовані були на економічних відношеннях поміж співгромадянами або на устрою казарми, наша ж найдавніша схема — лише на принципі рівного для всіх обов'язку, розкладеного відповідно до силожної родини, обов'язку, який дає рівні права.

Ця наша схема цілком своєрідна, бо взоруватись нам не було на кому, тай найближчі дикі сусіди в їх керманічами-деспотами цього візирця дати нам не могли. Не могла нам дати нічого на своєму сконі Візантія, що тоді мала виключно наймані війська, старий Рим Цезаря і Спіліонів умер уже в V. віці, а ті народи, які з'явилися на його місце, вже в IX. віці пішли манівцями феодальної системи з усім її хаосом, із її рицарями, турнірами та іншими штучками, далекими від справжньої військовості... Свою схему витворив сам народ наш, витворив її з хаосу примітивного існування, під впливом грізного степу, який гартував його великого духа.

Ми присвятили більше часу цій організаційній схемі, як вихідній точці і провідній думці на ціле життя нашої нації. Кінчаючи цей розділ, мусимо сказати декілька слів про так званих бродників та берладників.

Коли степові мандрівники примусіли наших предків шукати сюбі притулку в лісовій частині України, не всі Анти-Поляни-Русь покинули степ; у його просторах здовж долішнього Дніпра, в районі Великого Лугу, залишилися що-найсмілівіці та воєвничі ватаги, які, живучи на-пів-мандрівним життям, були чільною силою української культури; це були так звані бродники. Невелика частина Українців, теж воєвничих, але й таких, яких чимнебудь ображено в іх громадах, згуртувалася на дунайських гирлах у певну, теж на-пів-мандрівну організацію, яка вела вже власну політику та жила теж власним життям. Це були переважно виходки з Галицької України, так звані берладники. Вони мали більшу оселю в околицях сучасного Галацу, під назвою Берлад.

Трудно сказати, який був у них військовий впоряд, але ясно, що там кожний громадянин був і de jure і de facto постійним вояком. Маємо звістки про те, що під час степових та морських походів України-Руси, ці бродники та берладники завжди йшли на допомогу Українцям, виставляючи в поле полки часто на 6—8 тисяч збройного люду. Майже ніколи ці відламки українського племени не йшли проти своїх і тільки один раз, у відомій битві над річкою Калкою, бродники опинилися в татарських лавах.

2. Створення української держави та її розвій.

Важко провести межу, поза якою вищезгаданий устрій українського життя змінив свої форми; цей процес ішов поволі від IX. і до початку XII. століття, а в XIV. віці ці нові форми, розклавшись, упали під навалою татарської орди.

Поширення української держави, більша кількість відламків українського племени, що згуртовувалися в загальний центр, більша складність та серйозність військової боротьби й, нарешті, більші економічні вимоги до війська з боку населення, що хотіло спокійнішого життя, висунуло перед нашим народом питання про конечність: досвідницького фахового кермування навіть дрібними відділами військової сили і існування якогось постійного війська для захисту від раз-у-разових дрібних випадів із степу.

В відповідь на ці вимоги, поруч зі старою споконвічною десятковою організацією, з'явилася княжа дружина, яка, в перших часах її існування, за Святослава й аж до Ярослава I., мала майже однакові риси.

Певна кількість досвідних вояків, разом із князем, ставала до керування військом і контролі військового впорядку: це була так звана старша дружина, або княжі огнищани. Ці старші дружинники сиділи по різких містах і керували військовою справою в тисячах („а ті держа тисячу з тисяцьким, імя рек“, як кажуть княжі грамоти XI. віку), а далі навіть у сотнях, а попереднім виборним тисяцьким і сотенним залишались обов’язки головно адміністративні.

Не треба думати, що старша дружина в перших часах і за кращих часів її існування, була якоюсь бандою, навіть чужорідною, звязаною лише з князем, та відірваною від народу; ні, це були лише досконально вивчені військові керманичі, переважно з місцевих людей, діяльність яких зосереджував князь. Всі свідоцтва нам кажуть, що дружина не була кастою і що до неї могли вступати всі вільні громадяни, на основі певного стажу й вишколу.

Окрім цієї старшої дружини під рукою князя, була ще молодша дружина, складена з двох частин: отроків і грильби. Молодша дружина — це було постійне військо для відпору раптових наїздів степового ворога. Кожна частина цієї дружини мала свій окремий характер: ми бачимо, що княжі отроки і вогнищани при особі князя завжди одні й ті ж, із цих отроків то один, то другий переходить у старшу дружину, а далі виїздить держати тисячу, або його призначають до іншого молодшого князя; отак, із певністю можна сказати, що отроки молодшої дружини, — до речі, цим отрокам бувало по 30—40 років і більш, — є тільки вишкіл, переходовий ступінь до огнищанина, старшого дружинника, щось на зразок юнацької школи. Гридні ж дуже часто зміняються, при чому деяка невелика їх частина переходить до отроків, а деяка вертає додому у свою громаду. Цікаво відмітити, що коли Святослав іде в похід на Греків, то збирає людей із міст та пригородів до грильби. Крім того, до того ж походу вимагають людей од Древлян та Дреговичів на службу в „руські вої“ — грильбу.

Таким робом, під натиском обставин життя, наш народ змінив дещо у своєму військовому впоряді і в початках будування української держави мав військо, що все-таки твердо трималося підвалин усенародності і мало: загальне рушення, зорганізоване на десятковому принципі, постійне військо — гритьбу, як вишкіл для кадрів десяткової системи, молодшу дружину — отроків, як вишкіл для старших начальників і старшу дружину — вогнищан, як корпус підготовлених старших начальників.

Знову зазначимо, як своєрідно й дотепно зміняється наш військовий впоряд, яка гармонійна природна система, і це тоді, коли в цілій Європі, не виключаючи й наших найближчих сусідів, цвіте пишним цвітом феодальна система і бушують наймані банди ляндсхектів.

З таким впорядом військової сили почали наші предки давати відсіч степовим наїзникам: Половцям, Печенігам, тощо. Виходили в поле маси загального рушення, стаючи тисячами в полки, під орудою досвідних начальників і в XI. та початку XII. віків знищили, майже цілком, небезпеку степу.

Але під час цих уdatних походів наші предки накоїли помилок, що довели до татарської руїни XIV. століття.

Популярні походи на степових хижаків зробили надто популярними тих князів, яким передано в руки повну владу, військову й цивільну; обмеження цієї влади з боку віча все меншає, популярні княжі роди починають дивитися на свої князівства, як на власність, а на дружинників, навіть і старших, як на захисників своїх особистих інтересів. Починаються усобиці, сварки поміж князями, що спіралися у своїх змаганнях на дружини старші й молодші, оттак як тепер „большевицько-ъародня“ влада на свої школи червоних командирів.

Народ мало брав участі у сварках своїх князів (підношу—своїх, українських), даючи їм змогу зводити свої порахунки силами дружин, чи найбільш охочих людей. Так, коли 1147. року український князь Ізяслав Мстиславович, сварився за київське княжіння з українським же князем Юрієм Ростиславовичем і закликав Киян до походу на останнього, то дістав рішучу відмову й мусів покладатися тільки на свої сили, а коли-

йому не пощастило, то Кияни байдуже сказали, що це не їхня справа. Зате зовсім інакше було, коли той самий Ізяслав пішов війною на захист українських меж проти сіверського — московського типу — князя Ігоря Ольговича; тоді вся десяткова організація вийшла до бою „і з дітьми“, тобто, кажучи сучасною мовою, змобілізувавши всі річники, і перемогу вирішили вояки всеї української землі.

Нічого казати, що вже саме відокремлення інтересів дружини від інтересів усієї землі було поганою річчю, а тут іще приходили погані впливи з боку північних князів, які для збільшення своєї влади, використовуючи монархічно-рабські прикмети своїх народів, почали закликати до себе чужородних дружинників і на службу свою чужородні наймані війська; з другого боку, на Галичину йшов вплив феодальної Європи з її теж ворожими населенню лицарськими відділами й бандами найманців.

Під цими впливами зійшли з простої дороги й наші українські князі і з початком ХІІ. віку до них на службу з'являються вже наймані відділи Варягів із півночі і південних кочівничих Торків та Берендеїв. Народ у його масах, як головний захисник держави, штучно відходить на другий план.

З другого боку заможні або впливові роди добачили ту особисту користь із феодальної системи, але не бачили тої біди, яку вона несе цілому суспільству, цілому краєві. Почалися пошукування болярства з виключним правом носити зброю і правом командувати іншими. Галицька земля перша зійшла на цей шлях, і на початку ХІІІ. в. ми бачимо там запеклу боротьбу болярської верстви за осягнення прав окремости й упривілейованості.

Але народ, підвідомо почуваючи небезпеку від цього ладу, намагався боротися проти нього. Народні маси рішуче підтримують тих князів, що шукають у них опори й борються проти тих, що на зразок північний хочуть денационалізувати дружинників-вождів і надати їм чужоземний характер. Неодного князя позбавлено князювання за такі його спроби й неодин дістав підтримку в боротьбі з захланним болярством. Але ж у цей мент боротьби народніх мас за свій попередній військовий впоряд проти спроб прищепити чужоземне, на українську державу прийшла

навала татарська й північна. Надаремне стара випробувана десяткова організація поставила під зброю всі свої сили і проти північного „Боголюбивого“ Князя Андрія і проти небоголюбивих, хоч однаковісіньких із ним татарських орд — не було монолітності в народі, не було віри у провідників так, що навіть бродники опинилися в ворожих рядах, так і впала могутня українська держава. Але руїни її не зразу дісталися північно-східним наїзникам; вони попали раніше під владу західних сусідів, що почали прищеплювати нашому народові чужий військовий порядок. Ми далі побачимо, як на це народ реагував, тепер же зазначимо, що надання військовим керманичам громадянсько-адміністративних обов'язків, перехід на персональну владу й одокремлення командування від народу разом із наданням військовому командуванню соціальних привілієв, — загубило нашу державу в XIV. в., дармо що в неї був досконалений військовий впоряд.

4. Польсько-литовське панування.

Після татарсько-московської руїни, наш народ дістався під владу Литви та Польщі; остання мала тоді буйно розцвілий шляхецько-наймовий військовий впоряд, перша йшла вже по похилій дощі до того ж безладдя. Війська лицарського народу — шляхти, яка єдина, як певна каста, за всі права в державі, мала почесний і упривілейований обов'язок носити зброю, якого вона не хотіла сповіняти, ті війська й найманці зо всіма їх прикметами, зустрілися з демократичним упорядом українського народу, де кожний громадянин був вояком. Правда, те, що найшла в нас Польща, вже не було таке доскональне, як у часах перед руїною XIV. в. Далися таки взнаки чужі впливи, що викликали боротьбу XII. й XIII. в. в. і внаслідок яких український народ уже не виявляв зі себе моноліту щодо громадських прав та обов'язків.

Реєструючи від перших кроків те, що вона дістала, литовсько-польська влада устаткувала на теренах українського народу такий військовий впоряд: населення поділено на певні верстви щодо сповнювання військового обов'язку. Перша верства — службові боляри, де кожний мусів виїздити верхи до війська, виявляючи з себе „сулици“ (коп'є), себто,

крім себе, мав постачити ще двох гірш озброєних верхівців і чотирьох піхотинців. Далі йшли путьні боляри, що самі не виходили до війська, але правила „пути“, себто, давали військовий податок. Далі з ряду були слуги панцирні, що мусіли лише самі особисто ставати до війська в повній збройі, ординські слуги, що виходили теж особисто, але в легкій збройі й, нарешті, смерди — вільні, які давали одного на вісім родів збройного піхотинця (решти десяткового устрою) і, нарешті, невеличка кількість тяглих, що тільки платили податки.

Нові пани українського народу зажахнулися; стілько військово обов'язаного люду, стілько люду, готового стати під зброю, майже всі, *ergo*, всі мусять дістати привілій, які належать обов'язаним до військової служби, а якими в шляхетній польській республіці й у вільній Литві розпоряджає лише лицарський шляхетний нарід — „nobiles“, залишаючи решті народних мас — рабство. Коли ж надати ці права всій масі збройних Українців, то їх буде більш, аніж шляхти! Не можна! І от нова влада починає ламати цей наш, хоч уже зіпсований, але все ж подібний до римського чи македонського клясичного впорядку, впоряд і складати з нього quasi-феодальну карикатуру.

В XV. в. подаровано містам магдебурське право, чим виключено їх раз на завжди з загального народнього впоряду і вбито клин між містом та селом.

В 1413. р. видано городельський привілей, згідно з яким до „шляхетського“ народу Польщі можна було приймати тих із литовських підданих, що їх приймав до свого гербу польський шляхецький рід. В 1432.—1447. р. р. цей привілей поширено й на українських збройних людей, але лише на службових боляр, що мали користатися з усіх прав коронної шляхти; таким робом, знову вбито клин, але цим разом уже серед самої української збройної людності. Далішими привілеями 1545.—1563. р. р. українських боляр зрівняно у правах із коронною шляхтою, але ж тільки боляр, решта ж збройного й військово обов'язаного люду мала бути повернута в стан тяглих хлопів.

Але не так то легко випускав із рук зброю, а разом із нею свої права український, не „лицарсько-шляхетний“, а повний почуття своєї осо-

бистої демократичної гідності народ, що мав спадщину вікового життя своїх предків, і з діда-прадіда плекав почуття права й обов'язку.

Українські панцирні й ординські слуги вперше боролися за свої права й, не зважаючи на всі пресії, ще в „люстраціях“ (переписах) у 1565. р. зустрічаємо шляхту барську, яку люстратор заносить у реєстр як збройну, хоч вона й є непривілейованого, плебейського роду, очевидчаки, із панцирних слуг. Те ж бачимо і в околицях Белза-Сокала-Перемишля.

Крім цієї правної боротьби за споконвічний військовий впорядок українського народу, почалася інша боротьба, мовляв, революційна, яку повели обезправлені народні маси.

Ця боротьба вибухнула за великих гетьманів Богдана Хмельницького та Дорошенка.

5. Козаччина під Польщею.

В той час, як українському народові примусово прищіплювали чужий, ворожий його стихії устрій, старий степ не забував своїх синів і надсилає на них грізні хмари, що допомогли їм виламатися з під чужого порядку й поновити свій.

На самому кордоні осілої людности, на межі зі степом, ніякі привілеї і ні накази польської влади не могли примусити населення випустити з рук зброю, й воно все, як старими часами, було військово заобов'язане, заобов'язане тим обов'язком, який покладав на нього степ, і чим глибше забігали в межі осілої людности загони татарські зі степу, тим далі ширялися озброєні оселі. Польське державне право не хотіло визнавати для цих осель, що повнили дійсну військову службу, прав, рівних бодай зі шляхтою центральних територій, що ніякого майже обов'язку не відбувало. Отжес, шукуючи можности здобути ці права, людність цих осель глянула на степ, і в степу почав творитися той осередок, який згодом почав здобувати права, й одновляти старий порядок.

На Дніпровому Низу, в тих місцях, де колись жили Анти, а пізніш боронилися, як передова сторожа українського впорядку, бродники, почали гуртуватися ватаги виходнів із України, для яких небезпечне життя, на основі старих демократичних звичаїв, миліше було за безпечне,

але на основі феодально-рабських зразків. У цих ватаг військовий впорядок був збудований на старих підвалах, де певні гурти взаємно пов'язаних людей мали ставати всі загально під зброю.

Перші звістки про ці ватаги, ще безбарвні, ще без суто українських ознак, ми зустрічаємо вже в 1493.—99. роках, тобто, 40 літ після поширення городельського привілею на цілу українську шляхту — тільки боляр. Отож легко отже льогічно звязати між собою ці факти.

Ці аморфні зпочатку ватаги починають потроху почувати спільність своїх інтересів і устрою, спільність завдань і, нарешті, 1550. року, тоді, коли шляхетсько-феодальний лад останніми привіллями 1545.—63. років, відокремив нобілів-боляр від плебсу, на острові Хортиці склався могутній новий осередок справжнього українського військового впорядку та життя, — Запорозька Січ.

Це вже не був місцевий, одокремлений протест української стихії проти чужої отрути, як протест барської шляхти, то-що, а могутній загальний протест цілої народної маси. Стара українська традиція вимагала демократичного впорядку й певного народного військового вишколу, яким була свого часу княжа дружина. Такого впоряду не дала та й не могла й не хотіла дати чужа влада, й він вирісдалеко поза межами її впливів. Серед дикого степу, там, куди й носа не сміла показати польсько-лицарська шляхта, куди не хотіли й не змогли б іти найманці-кварцяни, осіла і старша й молодша дружина, дружина, що належала вже не князеві, а цілому українському народові. Не мав змоги цей народ мати свого демократичного віча, — повновласників од родів, — і своїх ліпших людей біля своїх осель, поневолених чужинцями, й тому права й обов'язки цих органів він переніс і на Січ. От чому вказівки та директиви Січі так пильно виконувано, от чому так швидко приймав їх український народ.

Набираючи сили, цей новий на старий лад впорядок українського народу, почав ширитися і в межах осілої людності, в кордонах Польщі. Січ почала вимагати прав, рівних із правами попереду кварцяніх військ, а потім і шляхти, при чому дбала не тільки про тих, що були на Січі, а й про тих усіх, що „признавалися до козаків“, вимагаючи підпорядкування їх козацькому присудові, — зверхності Січі й її обіраного начальства.

Не тільки „про людей лицарських славного війська його королевської мосці запорозького“, а і про інших козаків, що „на волостях жиуть“, дбає кошовий Самійло Кишка в 1601. році, надсилаючи, вже по погромі Наливайка, „гречний лист“ до польських гетьманів.

Даремне польсько-шляхетська державна влада боролася проти таких змагань, даремне час од часу владживала погроми козаків, створювала реестрове козацтво, щоб розірвати єдність народню, — вона не здужала впоратися з українською стихією, її січові козаки, „вигребаючись“ по-одинці, чи гуртами на „волости“ в землі „корони польської, чинили непорядок, у сваволю втягаючи хлопів“, а на Січі куріні почали вже називатися назвами тих частин української землі, звідкіля вони поповнювалися й що їх годували, годували, бо у зносинах Запорожжя з Кореною на початку XVII. століття, виразно вимагається, щоб королівські замки не перешкаджали постачанню запасу з волостей на Низ.

Січ-Низ категорично ставила населенню України, яке визнавало козачий присуд, обов'язок якийсь час козакувати на Низу, себто, проходити військовий вишкіл. Численні думи-пісні, що збереглися з того часу, виразно кажуть, що це козакування на Січі було передумовою права брати шлюб. Коротко кажучи, новий військовий впорядок українського народу в часах поневолення поділявся на дві частини: вільну Січ і півтаємну верству козачого присуду, які були в тісному звязку поміж собою.

У загальних рисах цей впорядок перед Хмельниччиною можна змалювати так:

а) вишкіл і постійний кадр — Січ і взагалі низове козацтво, яке поділяється на: 1. постійний склад, на тих січовиків, що добровільно зрекліси всіх благ спокійного життя в ім'я військовості; вони є майбутня старшина українського народу, його провідники; тільки зпоміж цих старих козаків поповнюється командний склад Січі, їх визначають ті, що „вигребаються на волости“ і пильнують там традицію козачого порядку та ведуть порахунки тим, „що під козачим присудом“, „чинять непорядок“, як кажуть чужі старости; 2. змінний склад джур та новаків із тієї молоді, що йде, згідно з козацькою традицією, на вишкіл до Січі, а також із тих старих козаків, що, може теж із традиції, прийшли на повторну службу до Січі;

б) резерва військ, загальне рушення, що складалося з тих, які признавались офіційно, чи неофіційно до козаків, і які пройшли вже козачий випікіл на Січі, які, правдоподібно, бо не могло лишитись документів від таємної організації, були на порахунку у старих січовиків, що „вигребались на волости“. Що це так, свідчить те, що за повстання Хмельницького всі Гаркуші, всі Перебийноси й інші провідники полків черні були з запорозьких характерників.

Зрозуміло, що такий впоряд, збудований на підвалахдалекої української старовини, не міг не впливати на тих, що мали хоч етнографічне українське почуття, от чому в рядах керманичів Запорожжя ми бачимо не тільки шляхетські, а й княжі роди, що не втратили ще українського серця.

Розвинувшись за повстання Богдана Хмельницького, цей природний український впоряд стер чужий намул і став би сам собою, як би зумів позбутися їх дощенту.

6. Козацька держава.

Стихійне повстання у другій половині XVII. століття вивело на поверхню заснований у народньому дусі український впоряд, і „як чудом“ склалась українська держава, збудована на тих „старовинних правах та звичаях“ українських, „які поновлені в Батьківщині нашій з офірою життя великої лічби воїнів“, як це казав Богдан, одмовляючись од звання нащадного гетьмана, пропонованого йому послом турецьким в 1649. році, як звання, „противного правам і звичаям нашим“.

На жаль, лише часи між пілявською битвою і зборівською умовою були часами справжньої понови нашого військового впоряду, бо вже після відвороту з півдня Замістя, Хмельницький зі своєю старшиною, дарма, що з інтуїції виголосив привернення старовинного українського ладу, поставив умовою польській владі, вимагаючи привілеїв тільки для 40 тисяч козацького реєстру, забувши немов про решту населення. Переїгніши шляхетсько-польський режим під Зборовом, він дістас ці ганебні умови.

Тому тільки період од Пиляви до Зборова може цікавити нас, як щось своєрідне. На превеликий жаль, у нас мало вказівок про велетенську організаційну працю цього часу, бо, очевидчаки, вона українським сучасникам подій здавалася звичайною і химерно-незрозумілою чужинцям.

Як можемо собі в'явити, вся Україна була поділена на полкові райони з полковою старшиною на чолі, полки — на сотні, останні — на куріні, а ці — на десятки. Кількість сотень у полку, курінів у сотні й десятків у куріні не була зазначена, не була зазначена й кількість людей у кожному з цих об'єднань. Як і колись давно всі без вийнятку здатні носити зброю мусіли йти до війська, лишаючи на ласку божу господарство і свої інші обов'язки перед державою, як і колись спеціального, добірного, регулярного війська не лишилося. Все Запорожжя розійшлося по полках, занявши там командні посади. Навіть вишколу нових начальників не лишив біля себе гетьман Богдан.

Одне слово, в хаотично-зіпсованій формі поновлювалась на Україні стара організація, з якої виключено ті властивості поділу обов'язків та розложение їх у відповідних розмірах на родини, як це було за княжих часів і в передкняжий період. Зрозуміло, що такий військовий впоряд дав кольосальну кількість людей у війську, повне безладдя в іх масах, а головно — повну руїну господарки в kraю. Наслідок був такий, що вже при зустрічі з більш-менш порядно влаштованими відділами Яреми Вишневецького, всі ці невпорядковані маси не здужали його перемогти під Збаражем, а під Зборовим вони знесли геть чисто польське військо лише завдяки генієві Богдана та безладдю шляхетської армії, що складалася до того ще з самої коронної шляхти, погано вивченоЯ, шляхти що в центрі держави забула про те, як носити зброю.

Після Зборова, очевидчаки, налякавшись безладдя, яке панувало в масових військах, і господарської руїни kraю, Богдан, ізгодившись на реєстр 40 тисяч козаків, упривілейованих як шляхта, почав новий впоряд на зразок що-тільки переможеного ворога, вирвавши тим самим душу в українського впоряду, — загальний для всіх військовий обов'язок при рівних правах, — і звернув на чужі нашому народові шляхи.

Полки складано лише з упривілейованого козацтва, з реєстрових, а маса знову мусіла йти у хлопи. Реєстрові відірвалися від мас, військо перестало бути всенароднім, і за короткий час його існування не могло набрати прикмет суперечкою фахових. Наслідки не забарилися на себе чекати. Під Берестечком до бою вийшли вже не всенародні українські війська, а реєстрові та чернь, де одні не вірили другим, і скінчилася непраця та погибіль.

Гетьмані після Б. Хмельницького теж орудували не всенародньою українською силою, а лише певною верствою її, і в їх боротьбі народу, що зпочатку за Хмеля так одностаїно став до зброї, тут майже не було, як не було його під час усобиць княжих дружин. Тільки це, і головно це, нерозуміння вимог національного військового порядку й дало можливість існування чотирьох гетьманів одразу.

7. Під зверхністю Москви.

Андрусівський договір знову віддав Україну, роздерту на частини, в чужу неволю. Шляхетський порядок знову запанував на Правобережжі, але й Січ і, головно, спустошені райони лівого берега — Дике Поле стали схованкою для національного порядку й життя, бо туди ані московська, ані польська влада не могла сягнути.

Січ у ті часи грава ролью, змальовану вже в розділі п'ятому, але впливи її значно зменшилися, їх параліжував на Правобережжі терор і відірваність козацької верстви від народа, що так боляче виявилось у демагогії Брюховецького проти кармазинників, а на Лівобережжі — новий порядок українських слобідських полків.

Тікаючи від Поляків, громади Українців оселювалися в тих фіктивних кордонах Московщини, що були порожні або малолюдні, й за захист цих районів діставали право жити „черкаським звичаєм“, який вони принесли з Польщі й який був карикатурою шляхетських розумінь і староукраїнського порядку.

Ідея загального військового обов'язку для всіх була і в цих оселях, що жили черкаським звичаєм, але вона змінилася так, що ввесь народ поділено на низку груп.

Головною повноправною з усякого погляду групою були козаки, зобов'язані до фактичної служби аж до смерти, і в спокійний і в воєнний час. До кожного козака приділювало певну групу теж „черкаських“ людей, яка складалася передусім із родини самого козака й декількох споріднених із ним сім'їв. Ці люди мали називу підпомішників, виряджали козака й помагали йому відбувати його службу. В разі смерті козака, чи його нездатності до служби, місце його заступав найближчий із родини підпомішник. Ці черкаські гуртки з козака та його підпомішників об'єднувалися в сотні з нерівним числом козаків у кожній, а сотні — в полки.

Крім цеї козацької й підпомішницької маси, існувала ще верства, яка складалася переважно з чужоземних домішок і яка не відбувала ніякої особистої служби, а лише платила податки на утримання війська. Цікаво, як були обсаджені старшинські посади в цьому, з трьох ріжнородних верств, як би касти, збудованому впоряді. Природно, що обсаджені вони були на тих же підвалинах, як і в каstoffому впоряді — на підвалинах спадщинності. Посади командантів слобідських полків харківського й сумського були, наприклад, спадщиною сім'ї Донців.

Москва дбайливо плекала цей неприродний для Українців впоряд упри-
вілєйованого каstoffого війська, такий близький до її традиції „мestnі-
чествуючіхся бояр“ і прямувала до того, щоб розбити єдність його з
Запорожжям, а самому Запорожжю, підтримкою в ньому привілєйованої
старшини, теж надати чужоземний впоряд.

Що дальш і що міцніше брала Москва у свої руки просторі степів україн-
ські, то більше безладя вносила вона в той і так уже непевний військовий
впоряд. Поруч із реєстровими полками виростає „городове козацтво“,
вже підпорядковане міському самоврядуванню і тим оділлене від реєстро-
виків, повстають охочекомонні полки, які цілком ідуть на службу москов-
ських воєвод і поповнюються з тих верств населення, яких обійдено
козацькими привілеями, а які старалися, бодай через службу чужинцям,
здобути ці привілеї.

Змагаючи до підпорядкування України, московські царі, зокрема
Петро I., наказують підпомішникам помагати реєстровим не тільки в

військовій службі, а і в копанню каналів за вказівками його величності й т. д., а у привілейовані верства, тримячи за свої приївлі, не робить нічого проти цього розкладу, а ще й веде боротьбу з Запорожжям, по-збавляючи його значіння символу всенародної української сили, перетворюючи його в банди авантурників та гультяїв, у що вони справді її перемінюються під упливом боротьби зі своєю упривілейованою верствою і недовір'ям спровокованих нею народніх мас. Даремне ідейні й високо освічені провідники Запорожжя, такі, як Кость Гордієнко й Сірко, стаються повернути Запорожжя на його попередній шлях кермування народними масами. Впливи затросної шляхетсько-московською трутізною реестрової та городової козацької старшини — нищать усе. Від цієї отрути не був вільний і сам гетьман Мазепа, бо не зумів подолати біди, і в мент його повстання проти московського самовластя його сурма не скликала під зброю цілого народу, бо грала незрозумілі мотиви, і в той час, як реестрові й Запорожці бились в рядах Шведів, — охочекомонні були на боці Москви...

8. *Московська неволя.*

Не пощастило повстанню гетьмана Мазепи, відступив і Кость Гордієнко-Головко, справжній представник стародавнього українського народного устрою зі своїми Запорожцями — останньою дружиною українською, і чорна туча чужої неволі нависла над нашим краєм.

Козацькі слобідські полки, що ще якимось чудом уціліли після погрому Мазепи, цілою низкою указів що раз більше і більше почато підводити під загальний некрутсько-примусовий лад Московщини-Росії й, нарешті, перевернуто в гусарів; тим, що всіх вільних козаків заражовано в некруті, їх спадщинне начальство охоче записалося у дворян, одягнувши близкучу форму й погони, а підпомішників і підданих разом із усім населенням України зачислено в „подлюб падатное сасловіе.“

Чи ж могла Москва, з її верховодними клясами й деспотом-царем, терпіти поруч себе Січ, яка вже не мала захисту в тих степових ворогах, що були б страшні для сильної тоді Москви? Загарбала Москва степ, а

з ним і військо запорозьке, яке в ту пору вже тільки загальним несенням служби відріжнялося від знищених уже слобідських полків і цілковито стратило свої стихійні впливи на народ.

Січ зруйновано, але перед самим зруйнуванням вона, а потім і ті її недобитки, що втекли за Дунай, зорганізувались на основі споконвічного принципу, а саме — все козацтво низове поділилося на паланки, паланки на куріні, куріні на сотні, сотні на десятки, але в десятку було не 10 козаків, а така скількість, яка могла виставити до походу й утримати серед звичайних умов 10 вояків, а при повному напруженню сил і більше, навіть всіх, здатних носити зброю.

Кожна паланка утримувала на Січі певний відділ товариства, рівний звичайно половинній кількості десятків паланки, а в небезпечні боєві хвилини — повній кількості десятків.

Така Січ не втратила зв'язків із поневоленим Москвою українським людом: „Іхав козак за Дунай, сказав дівчині прощай“, каже стара пісня; „убегают холопи за Дунай, тяглих Вашево Велічества не удержать в полном павінавенії, патаму чта бегут за Дунай“,— пишуть часто виці московські урядовці у своїх реляціях.

З часом і за Дунай простяглася жорстока рука великого „равнятеля“ та мілітаризатора всіх Миколи I., через зраду Гладкого Січ передано у московські лабети й негайно розділено по регулярних полках для зрівняння з некрутською масою з „возвращенiem беглих крепостных, што прятались в казачьих вайсках“.

Січ спробувала ще раз відродити свої впливи і, перетворившись у козацьке Азовське військо, під орудою Головатого, дісталася привілеї на самостійне існування, але, як тільки Головатий почав запроваджувати в війську старий лад, то вмер од невідомої хвороби в Петербурзі, а Січ перекинуто на Кубань, щоб вільні нащадки вільних дідів деморалізувалися, нищачи вільні народи Кавказу...

Широкі простори відмежували недобитків Січі, кубанських козаків, од решти українського народу, а ріжні права і привілеї, надані Кубанцям разом із Донськими, Уральськими і іншими теж козаками, морально

відмежували їх од українського народу, зробивши їх штучно чужкою йому верствою.

Решта нашого народу, тобто, головна його маса, під московським ярмом пішла тернистим шляхом некрутчини й тої ніби-то загальної військової повинності з рівними для всіх обов'язками, але ріжними правами.

9. Останні часи.

Здавалося, що кінець, що раз на все позаростали стежки-доріжки до старовинної волі й устрою нашого народу, здавалося, що ніякі сили не звяжуть уже в один вінець спадкоємців Січі—Кубанців із спадкоємцями гритьби та воїв — із народніми масами на Україні, і що Кубанці, нарівні з іншими теж козаками, будуть лише тим ненависним військом, що нагасм, рушницею та кінським копитом підтримує царську московську владу і гнобить масу. Здавалося, що народ наш, ізнесилений некрутчиною, ніколи вже не встане. Але grimнуло-гукнуло в степу, й російська революція зрушила ніби-то мертвий попіл, що вкрив наші народні маси, і зпід нього вибухнуло полум'я, що жевріло там віками.

Повстання, що раз-у-раз струшують Україною, організується на знайомий принцип: якийсь адміністративний район дає певну військову одиницю, що дробиться на менші, охоплюючи села, а в цих останніх на групи по декілька родин під загальною кермою. Начальники в нижчих об'єднаннях виборні, але вже від сотні народній розум шукає за начальника вишколеного чоловіка, — старшого дружинника, — як свій знайдеться, свого в першу чергу, й вишколеного у другу, хоч підпрапорщика; але свого.

Не забув наш народ старовинної своєї традиції: доконечність мати добре вишколений постійний віddіl, і виставляє на постійно в поле віddіli партізанско-повстанські, а в часах більшого напруження своєї творчости віddіli на зразок Богданівців, Дорошенківців, Гордієнківців і т. ін., поки ці віddіli служать інтересам народу, знаходяться країні його сини, а коли ці інтереси забиваються, — знаємо хто.

Отже, збудувавшись на цих суто-історичних народніх підвалах, діставши від народу перлини його духа, його добірні полки, ми почали

творити, при допомозі цих перлин, армію через „уезних воїнських начальників“ на основі тої системи „общеабязательной виннной павінності“, на знищенні якої й повстали народні маси.

Знову ми почали брати від народа „некрута-новобранця“, прикладати „призивнє гада“ одне слово — лити нове вино в старі міхи, які звичайно порвалися, вино втекло, а самі міхи „за непотребностю“ готовують на публичний продаж.

10. Висновки.

Щоб хоч наші наступники в боротьбі „за волю-долю вітчини“ не повторювали помилок Богдана, Мазепи й наших, щоб зробили вони краще, ніж Запорожці, підсумуємо все, ѹ на підвальні цих підрахунків спробуємо дати нарис того, як можна найкраще, не розходячись із народнім духом, збудувати армію, яка б одповідала всім сучасним вимогам і мала силу часів Олега, Ігоря, Святослава, Пиливи та Хотина.

1. Український народний дух вимагає, щоб військовий обов'язок покладати безумовно на всіх, і щоб той, що не готовий, чи не здатний боронити край, не мав повних громадянських прав. Звідси випливає, що кожний мусить бути військово-вивчений, щоб могти осягнути громадянську повноправність;

2. народний дух жадає, щоб кожна військова одиниця складалася з населення тої самої території, і та військова одиниця, і то в дрібних її розділах, поповнювалася б земляками і, як що до чого, закликати всіх здатних носити зброю, чи то повноправних;

3. народ розуміє, що ті війська, чи посади в них, які вимагають більшого досвіду, або окремих фізичних, чи психічних прикмет, мусять повновнюватись добірними особистостями, але не визнає привілейованості за службу в таких частинах, будуючи цю службу на принципі: хто більш має, той більш дає;

4. народ розуміє глупзд існування окремо добірних частин, як представництва й вишколу, щоб посунути вперед військову штуку і захищати небезпечні кордони;

5. народ уважає, що на війні кермівництво мусить бути в руках людей фахово й загально освічених, але обов'язково своїх, бодай щодо крові, як не щодо місця народження; рішуче протестує проти зосередження військової й цивільної влади в одних руках, вимагаючи підпорядкування першої — другій;

6. народ хоче сам упоряджати свій військовий обов'язок, будуючи його на підвалах ґравітації тої чи іншої родини, чи особистості;

7. народ розуміє конечну потребу фахового вишколу старшин і фахових шкіл для них, але загально доступних.

11. Можливий впорядок українського війська.

Витягнувши з досвіду вісімнацятьох віків існування нашого народу головні вимоги його духа, спробуємо влити їх в головні засади законів, які забезпечили б нам армію сучасного типу.

I. 1. Всі громадяни землі української обов'язані ставитися особисто для захисту зброяю території й інтересів українського народу;

2. повноправним громадянином визнається той, що, осягнувши певний вік, складе іспит із уміlosti володіти персональною сучасною зброєю і зі знання головних підвалин військової справи, тому, поруч із загальною освітою, вводиться військова, на основі програми, складеної міністерством освіти й військовим; військова освіта провадиться з розпорядку народніх органів освіти, і з тою метою для них призначається керманичів із тих військових фахівців, що вже нездатні для полової служби, а тільки для запілля; ці керманичі в правах, обов'язках і підлегlosti зрівнюються з народнimi учительями; справу військового вишколу контролює військова влада.

II. 1. Населення кожного повіту творить міліційне об'єднання, що зветься паланкою, й поділене на тільки дрібних одиниць, кілько їх установить міністерство внутрішніх справ, разом із військовим;

2. всіма паланками й усіма їх відділами з військового боку кермують начальники, що в одміну від начальників козачих військ звуться отаманами, а не командирами;

3. паланка в спокійний час служби не відбуває, але громадяни в ній усі затягнуті в реєстр із розподілом за посадами й об'єднаннями; отамани паланок слідкують за поповненням військових знань у підлеглих; і вони мають право робити заходи щодо позбавлення деяких громадянських прав тих, що з недбайливості стають нездатними до військової служби; частини паланок, постанововою відповідних громад, можуть збиратися для врочистостей і вишкільних маневрів;

4. паланки підлягають міністерству внутрішніх справ і можуть бути покликані під зброю всі, чи частинно на підставі законів, які видав народне представництво.

5. декілька паланок на основі роспису, складеного міністерством військовим чи внутрішніх справ, затвердженого народнім представництвом, поповнюють якийсь той самий піший козачий полк, надсилаючи, на законом уstanовлений реченець, контингенти до організаційних об'єднань полка, завжди тих самих; порядок і характер надсилання на контингенти на підставі спеціальних постанов устатковує остаточно командир полка за згодою з органами самоврядування в паланці й начальником паланки;

6. під час мобілізації паланки висилають до свого полку та формованих із нього одиниць потрібні поповнення за мобілізаційним пляном, складеним у полку при участі отаманів паланок;

7. з проголошенням війни кожна паланка формує для свого полку запасовий курінь, який ввесь час війни підпорядковується командирові полку на підставі постанов про запасові частини.

III. 1. Кінні частини та частини спеціальні формуються з тих же паланок, що й піші полки, а для того паланки розписують і по тих кінніх і спеціальних частинах, які вони мають поповнювати;

2. паланки висилають до цих частин, так само, як і до піших, контингенти в спокійний час і поповнення під час війни; на відвічальність отаманів паланок та під контролею військової влади в ці частини мусять вступати деякі фахівці, а в кінноту сини тих родин, які можуть постачити вояка з конем.

IV. 1. Щорічно устатковується кількість людей, котру паланка має висилати в кінну, пішу гризьбу, чи в гризьбу спеціяльних родів військ і в який саме полк, чи частину*).

V. 1. Всі міліційні посади в паланках обсаджуються за вибором, як земські, але лише з тих людей, що пройшли повний військовий вишкіл у козацких частинах, чи частинах гризьби, обов'язково в муштрі й обов'язково осягнувши там найвищий ступень козацких рангів для посад міліційних нижче командира сотні й старшинської ранги — для посад отамана сотні та вище, й булавної старшини — для отамана паланки;

2. ввесь розпорядок у паланках, чи то в міліційних відділах, щодо військових справ ведуть отамани, як члени загально громадських колективів даних осель, повітів та волостей, з правом рішаючого голосу і правом протесту, коли громада зробить що проти закону; коли не внесено протеста, отаман паланкового об'єднання відповідає перед законом; копію протесту отаман паланкового об'єднання шле командирові свого козачого полку;

3. командир козачого полку має право контролювати сам, чи через призначених осіб, усі військові sprawi в паланках, що поповнюють полк, і право протесту;

4. паланкові отамани всіх ступенів відповідальні за неправильне надання прав громадянства тим, що не дотримали умов військової освіти і військового обов'язку;

5. зброя для військової освіти й інше приладдя знаходяться в розпорядкуванні загальних освітніх органів;

6. зброя для паланок знаходиться в відповідних отаманів паланкових об'єднань.

VII. 1. До старшинської служби в паланках, а також у частинах козацких і гризьби обов'язані всі, що побрали загальну вищу освіту, тим то

*) Гризьба — добірні війська в державних центрах та на кордонах, які утримуються на основі воєнного часу.

вони, після закінчення своєї освіти, обов'язково проходять муштру в козацких полках або в полках григоріївської, і фаховий вишкіл у спеціальніх школах;

2. по закінченні вишколу вони лічаться на порахунку козачого полку відповідно до роду зброї й паланки, в якій живуть, не можуть міняти місця побуту без повідомлення командира полку й отамана паланки, і командири полків закликають їх у межах існуючих постанов на повторні збори через отаманів паланок;

3. ті, що схочуть піти в реєстрову старшину чи підстаршину мусять: а) мати всі громадянські права, чи то середню освіту, б) бути приписані до якоїсь паланки, в) пройти козачий скорочений вишкіл у частинах козацких чи григоріївської відповідно до роду зброї, г) закінчити фахову старшинську чи підстаршинську школу.

VIII. Частини григоріївської козацької існуєть на основі окремих постанов, затверджених законним шляхом державною владою.

От коротенький нарис того, що може бути в нас, коли ми захочемо збудувати військо на національних підвалахинах, освячених споконвічною традицією.

Не вважаючи цей нарис вичерпним, а думки, висловлені в ньому, непомильними, а лише матеріалом для обміркування, я складаю їх на суд загалу.

